

Augustinus in het Nederlands 4

Ingrid van Neer-Bruggink
mei 2014

Bibliotheek Augustijns Instituut Eindhoven

Augustinus en pseudo-Augustinus

De omvang van de *opera omnia Augustini*

Het oeuvre van Augustinus telt vele 'bestsellers'. In zijn bibliotheek te Hippo bewaarde hij van elk schrijven van hem een duplicaat. Je kon een preek of boek tegen betaling laten overschrijven. Vanaf de 5de eeuw circuleerden er van de *opera omnia Augustini* verscheidene handgeschreven 'edities' in de Romeinse provincies rondom de Middellandse Zee. Was het oorspronkelijke manuscript van een brief of boek nog gedicteerd door Augustinus zelf in zijn klooster te Hippo, de overschrijfsels hiervan vonden ongehinderd door het copyright hun weg in de wereld.¹

Om bij leven al een beroemde bisschop te zijn wiens werken men graag leest en kopieert, kan ook lastig zijn. Augustinus beschrijft in zijn *Retractationes - Nalezingen* de publicatiegeschiedenis van *De trinitate –Over de Drie-eenheid*. Toen hij het nog onvoltooide en nog niet geheel uitgekristalliseerde werk naar de smaak van het lezerspubliek te lang bij zich hield, bleken de boeken stiekem te zijn overgeschreven: 'De gestolen boeken circuleerden met minder correcties dan nodig en mogelijk waren, dan wanneer ik ze zelf had willen uitgeven'. Hij besluit zelfs om ze zelf niet meer uit te geven. Uiteindelijk op aandrang van zijn medebroeders herschrijft en voltooit hij dit werk, maar onder tijdsdruk en beperkt omdat er al een ongecorrigeerde versie in omloop is.

Tijdens zijn leven circuleerden er al zoveel kopieën van zijn brieven, traktaten en verschillende versies van zijn preken, dat Augustinus de enige auteur uit de oudheid is van wie zoveel materiaal behouden bleef. Om een vergelijking te maken: het oeuvre van Augustinus telt meer dan vijf miljoen woorden² en bestaat uit 131 titels waaronder 559 sermões (preken)³ en ca 300 epistulae (brieven). Men schat dat deze overgeleverde sermões slechts 10 % beslaan van het aantal preken dat Augustinus tijdens zijn leven gehouden heeft.⁴ Van de orator en filosoof Marcus Tullius Cicero zijn 52

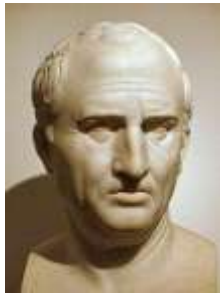
¹ Voor een inleiding op de tekstoverlevering van Augustinus' werken zie [Als licht in het hart](#), p. 7-11

² 'Das Corpus Augustinianum Gissense (CAG) umfasst das in seiner gegenwärtigen Überlieferung mehr als 5 Mio. Wörter zählende literarische Werk des Augustinus von Hippo' p. 7 in: CAG2 Handbuch/ a Cornelio Mayer Editum. Schwabe 2004

³ 'Gegenwärtig erkennt die Forschung 559 der unter dem Namen Augustinus überlieferten *Sermões* als echt an.... Dass aber die Nummerierung der *Sermões ad populos* bei der Zahl 396 endet und alle übrigen Predigten mit den Buchstaben A bis Z darin eingereiht sind, geht auf die grundlegende Edition der Mauriner zurück.' p. 3 in: *Augustinus von Hippo Sermões ad Populum, Überlieferung, Bestand, Bibliographie, Indices* / Hubertus R. Drobner. Brill 2000.

⁴ 'Even so, it seems that we have only one-tenth or even only one-fourteenth of all Augustine's sermons' / Pierre-Patrick Verbraken, p 11 in: *The Works of Saint Augustine, a translation for the 21st century. Sermons (1-19) on the Old Testament*. New City Press 1990.

speeches overgeleverd (hij schreef er 88), 14 werken over filosofie of retorica en ruim 800 brieven: bij elkaar 1.239.224 woorden.⁵ Shakespeare schreef er 'maar' 884.421 verdeeld over 43 werken.⁶

Marcus Tullius Cicero
106 -43 v. Chr.
oeuvre: 1.239.224 woorden

Augustinus
354-430
oeuvre: ruim 5 miljoen woorden

Shakespeare
1564 -1616
oeuvre: 884.421 woorden

De omvang van werken van pseudo-Augustinus

Augustinus behoort met Johannes Chrysostomus en Efraëm de Syriër tot de top-drie van nagevolgde auteurs. Zij hebben in hun kielzog een grote groep apocriefen die meeliften op de naamsbekendheid van hun grote voorbeeld.⁷ Illustratief voor de omvang van het oeuvre van Augustinus versus pseudo-Augustinus is het aantal bladzijden in de uitgave *Kirchenschriftsteller, Verzeichnis und Sigel*. Voor het vermelden van Augustinus' werken zijn 62 blz nodig (p. 198-259) voor pseudo-Augustinus 46 blz (p. 260-305).⁸ Met alle apocriefe literatuur erbij is de omvang van Augustinus' oeuvre wel heel groot. Men constateert dan ook dat de middeleeuwen een augustijnse toon hadden.

Pseudo-Augustinus meer bekend dan Augustinus?

In 1603 verschijnt de eerste volledige vertaling van *Belijdenissen* in het Nederlands. Echter al een eeuw eerder worden er kleine werken en bloemlezingen onder de naam van Augustinus in het Nederlands gedrukt. Deze overwegingen ademen de sfeer en de taal van Augustinus –er staan bijv. veel parafrases uit de *Confessiones* in- maar behoren tot het terrein van de pseudo-Augustinus.

⁵ zie http://en.wikipedia.org/wiki/Writings_of_Marcus_Tullius_Cicero#Books en <http://catalog.perseus.org/> en <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus%3Acorpus%3Aperseus%2Cauthor%2CCicero>

⁶ zie <http://www.opensourceshakespeare.org/stats/>

⁷ zie lemma 'Pseudo Epigraphy' in: *Encyclopedia of the Early Church* / produced by the Institutum Patristicum Augustinianum, ed. by Angelo di Berardino. Cambridge: Clarke, 1992. ISBN 0-227-67895-8. Vertaling van: *Dizionario patristico e di antichità cristiana* / dir. da Angelo Di Berardino

⁸ *Kirchenschriftsteller, Verzeichnis und Sigel : Repertorium scriptorum ecclesiasticorum latinorum saeculo nono antiquiorum, siglis adpositis quae in editione Bibliorum Sacorum iuxta veterem latinam versionem adhibentur* / Hermann Josef Frede. - 4. aktualisierte Aufl. Freiburg : Herder, 1995. ISBN: 3-451-00120-9

Waarom is het pseudo-Augustinus materiaal eerder vertaald en gedrukt dan het eigen werk van Augustinus? Een van de verklaringen is dat religieuzen en gelovigen behoefte hadden aan een handzaam formaat en toegankelijke teksten voor hun eigen spiritueel leven. In de 13de eeuw worden de *abbreviationes* –excerpten en bewerkingen van het oorspronkelijke werk- heel populair. De bekendste *abbreviator* is wel Jacobus van Voragine (1228-1298) die voor zijn *Legenda aurea* vele heiligenlevens naar eigen inzicht herschreef en ze daarbij flink inkortte. Ook de *Vita Augustini*- het leven van Augustinus- is hierin opgenomen. Jacobus citeert voortdurend de *Confessiones-Belijdenissen* van Augustinus, maar van het hele boek (13 hoofdstukken) blijven ongeveer 20 bladzijden Latijn over.

Behalve deze excerpten waarvan de auteur bekend is, circuleren er ook vele florilegia die aan Augustinus worden toegeschreven. Er is een enorme belangstelling voor meditatieve teksten die in conventen of in huiselijke kring gelezen kunnen worden. Zo is in Nederland de bloei van de Moderne Devotie in de 15de eeuw een belangrijke factor. Deze beweging legde grote nadruk op het persoonlijke gebedsleven. Broeders en zusters van het gemene leven richtten zich op innerlijke vernieuwing die kon worden bereikt door de *collatio* te beoefenen, het geestelijk leergesprek tot opbouw van persoon en gemeenschap en door het *raparium*, een persoonlijke verzameling van leesvruchten als hulpmiddel voor hun geestelijke voortgang.⁹ Zulke notitieboekjes met aantekeningen, spreuken, citaten groeien uit tot verschillende soorten florilegia.

Het laat zich raden dat juist in dit soort compilaties met mooie gedachten of een kernachtige uitspraak, de originele tekst makkelijk ontspoot. Daarom behoren de oudste Nederlandse vertalingen van Augustinus tot de zogenoemde 'pseudo-Augustinus', een verzamelnaam voor verschillende auteurs die eigen materiaal met dat van Augustinus hebben vermengd. Augustinus was een bron van inspiratie en het hergebruik van zijn tekst werd niet gezien als plagiaat. De uiteindelijke tekst was dan wel niet letterlijk van Augustinus, maar wel op zijn denken geïnspireerd. Ook de stijl was meestal voldoende herkenbaar om het werk als dat van Augustinus aan te prijzen. Het was kortom een verdienste om te kunnen schrijven zoals Augustinus dat deed.¹⁰ De kleine handzame, handgeschreven en gedrukte compilaties snellen als het ware de volledige vertalingen van Augustinus' werken vooruit. Omdat het onderzoek naar Augustinus' stijl en gedachtegang tijd vergde, verschenen de volledige vertalingen van Augustinus' oeuvre pas na de tekstkritische edities.¹¹

Tekstkritische edities

Met het ontstaan van de boekdrukkunst en onder invloed van de reformatie onderzoeken de humanisten ook de herkomst van de manuscripten. Van een verzameling middeleeuwse handschriften toegeschreven aan Augustinus, aangetroffen in een kloosterbibliotheek, onderzoeken de redacteurs elke tekst op de ouderdom ervan, overlevering, inhoud en stijl. Hoe oud is dit handschrift, hoe is dit verworven, waar komt het oorspronkelijk vandaan, zijn er andere handschriften met dezelfde inhoud, wie heeft van wie overgeschreven, welke passages zijn geschreven in de stijl van Augustinus en welke zeker niet?

⁹ Rudolf van Dijk, Spiritualiteit in de kloosters, in: *De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden* / red. Paulina de Nijs, Hans Kroeze 2008. p. 69

¹⁰ zie inleiding in: *Meditations of Saint Augustine* / with an introd. by Jean-Clair Girard [sic] ; transl. by Matthew J. O'Connell; ed. by John E. Rotelle. - Villanova, PA : Augustinian Press, 1995. – ISBN: 0-941491-80-3

¹¹ Voor pseudo-Augustinus zie Robert S. Sturges 'Pseudo-Augustinian Writings' in: *Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine*, 2013, III, p.1612-1617

Met het tekstkritische onderzoek worden de *opera* van Augustinus verdeeld in authentieke werken, *dubia en spuria*. Erasmus oordeelt scherp over wat wel en niet van Augustinus is. Zo wijst hij in harde bewoordingen het auteurschap af voor een op Augustinus' naam overgeleverde verhandeling over eenvoud en kuisheid, *De sobrietate et castitate*. Hij schrijft in 1529 bij de uitgave van de *Opera omnia Augustini* (Froben): *Sermo nesciocuius; certe nec pilum habet Augustini, ne scriptoris quidem eruditi* – deze preek is van ik weet niet wie; draagt zeker niet de stijl van Augustinus, is zelfs niet van een geleerd schrijver.¹²

Overigens zijn de humanisten niet de eerste redacteurs. De augustijn Bartholomeus van Urbino († 1350) wijst in zijn *Milleloquia veritatis Augustini* al sommige teksten af zoals het werk *De incarnatione et deitate Christi ad Ianuarium* – over de menselijke en goddelijke natuur van Christus aan Ianuarus: ... *hunc librum non fuisse Augustini, sed quandam abbreviationem Libri cuiusdam Origenis* – 'dit boek behoort niet tot Augustinus, maar is een of andere samenvatting van een zeker boek van Origenes'.¹³

Dat wil niet zeggen dat de bonte verzameling teksten die nu als pseudo-Augustinus worden aangemerkt, niet de moeite zijn. Integendeel; juist omdat de belangstelling ervoor is weggeëbd en deze auteurs nooit de kans hebben gekregen op hun eigen merites te worden beoordeeld, werkt het *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL)* uit Wenen aan een serie van vier volumes met tekstkritische uitgaven van deze pseudo-Augustinus.¹⁴

In het volgende onderdeel worden twee voorbeelden van navolging toegelicht: de *sermones* van Caesarius van Arles en het convoluut *Vurige Meditatiën*.

¹² Lukas J. Dorfbauer, *De oratione et elemosina. De sobrietate et castitate. De incarnatione et deitate Christi ad Ianuarium. Dialogus quaestionum* / Pseudo-Augustinus ; ed. Lukas J. Dorfbauer (CSEL; 99). Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, p. 73

¹³ Dorfbauer (2011) p. 135

Sancti Aurelii Augustini Milleloquium veritatis ; olim a Fr. Bartholomæo OSA Ord. S. Augustini Urbinate episcopo digestum ; nunc verò plurimis eiusdem sancti sententiis locupletatum, operâ Ioan. Collierii .. / Bartholomæus van Urbino OSA (?-1350) ; Collierius (Ioannes). Editio tertia. Lutetiæ Parisiorum : sumptibus Sebastiani Huré filij, 1649 (herdruk 1672)

¹⁴ Zie noot 11. De catalogus van de Bibliotheek Augustijns Instituut vermeldt circa 90 titels (artikelen, teksten, vertalingen) onder het zoekwoord *pseudo-Augustinus*.